

DİLİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ CÜMLƏNİN ALT VƏ ÜST QATLARININ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Kərimova Validə Sabir Ph.D. (c.)

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Xülasə

Təqdim edilən məqalədə dilçilikdə “alt struktur” anlamının müxtəlif şərtlərini müəyyən etmiş olduq. İkimənalılıq nəinki cümlənin alt qatında, həmçinin üst qatında da mövcuddur. Alt qatda ikimənalılığın əsas müəyyənləşmə kriteriyalarına söz, söyləm və ya cümlənin birdən çox mənə daşmasıdır. Gətirdiyimiz misallar sübut etdi ki, bir söz və ya hətta cümlə bir neçə leksik mənaya malik ola bilər və bu da dil daşıyıcısı üçün çətinlik yarada bilər. Deyilənləri ümumiləşdirsək belə nəticəyə gəlmiş oluruq ki, söyləmin qrammatik quruluşunun “alt” və “üst” qatlarının qarşılıqlı münasibəti müxtəlifdir. Elə söyləmlərə rast gəldik ki, onların “alt” və “üst” qatlarının struktur münasibətləri birmənalıdır və üst qrammatik quruluşundan “alt” quruluşuna keçid asandır. Lakin bəzi hallar da aşkar edildi ki, qarşılıqlı münasibətlər heç də asan olmur, bəzən mübahisəlidir və “üst” qrammatik quruluşlardan “alt” strukturuna keçid xüsusi səy tələb edir. Alt struktur təsviri metodla təyin edilir və cümlə mənasının formalaşmasını bildirir.

Açar sözlər: alt və üst qat strukturu, N. Xomski, söyləm, alt struktur, Por-Royal qrammatikası.

Söyləmin qrammatik quruluşunun «alt» və «üst» qatlarının qarşılıqlı münasibəti müxtəlif ola bilər. Bəzi sözlərdə dilin «alt» və «üst» qatlarının struktur münasibətləri birbaşa və birmənalı olur və onların üst qrammatik quruluşundan onun «alt» quruluşuna keçid heç bir çətinlik yaratmır. Lakin başqa frazalarda bu qarşılıqlı münasibətlər artıq daha mürəkkəb olur, bəzən isə ziddiyyətlidir və üst qrammatik quruluşlardan «alt» strukturlara keçid xüsusi səy tələb edir; bu bir frazanın digərinə keçidi ilə əlaqədar irəli sürülmüş transformasiyalarla bağlı olur və bu frazanı «alt» qrammatik quruluşlara yaxınlaşdırır. Nümunə üçün N. Xomski tərəfindən tədqiq olunan iki frazanı göstərə bilərik: “Petya alma təklif etdi”, “Petya alma istədi”. Bu frazalar öz quruluşlarına görə şərti cəhətdən sanki eynidir. Lakin onların «alt» qrammatik strukturları tamamilə müxtəlifdir. Birinci sözlərdə “Petya” mübtədası real şəxsi bildirir. Bu frazanın məna quruluşunu «soldan sağa» kimi təyin etmək olar, lakin ikinci səthi cəhətdən oxşar fraza yeni, birbaşa təyin olunmamış şəxsi ifadə edir və anlaşıla bilər ki, “Petya istədi ki, kimsə ona alma versin”, bu da «sağdan sola» kimi anlam tələb edir (kimsə Petyaya alma versin, o bunu gözləyir).

Son tədqiqatlarda C. Millerə və onun əməkdaşlarına mümkün oldu ki, düzgün (mükəmməl) İngilis dilinə yaxınlaşan bütöv konstruksiya şkalasını yaratsınlar, bunu isə müəlliflər «aproksimasiya» metodu adlandırdılar. Bu metod cüt, üçlü və daha uzun söz konstruksiyalarını birləşdirməyə imkan verdi. Bu müxtəlif dərəcədə formalaşmış qrammatik strukturlara yaxınlaşmaya imkan verdi ki, bu da müxtəlif dərəcəli çətinlikləri obyektiv dərəcədə izah etməyə imkan yaratdı, müxtəlif çətinlikli qrammatik strukturlar isə öz səciyyəsinə görə izah oluna bildi.

Mənanı ifadə edən alt struktur bütün dillər üçün ümumidir, ona görə də fikir formasının sadə şəkildə əks olunması hesab olunur. Bu transformasiyalar

nəticəsində yaranan dərinlik strukturları səthi struktura çevrilir və dildən dilə fərqlənir. Transformasiyalar nəticəsində yaranan səthi struktur sözlər arasında mühüm əlaqələri, sahə halları istisna etməklə, izah etmir. Cümlənin semantik məzmunu məhz alt struktur ilə verilir, bu isə real tələffüz olunan söyləmin əsasında durur. Bununla belə, alt struktur real cümlələrlə əlaqələnir ki, onu təşkil edən hər bir abstrakt cümlə (yuxarıdakı nümunələrdə) sadə proporsional mülahizələr şəklində realizə oluna bilər.

Əhəmiyyətli və qeyri-əhəmiyyətli mülahizələrin tərkib hissələrinin alt strukturunun nəzəriyyəsi “Por-Royal Qrammatikası”-nın «Məntiq» kitabında nisbi budaq cümlələrinin təfərrüatlı təhlili ilə verilmişdir. Orada eksplikativ (qeyri-məhdudiyyətli və ya appozitiv) və determinativ (məhdudiyyətli) nisbi budaq cümlələrinin arasındakı fərq də verilmişdir. Bu fərq ümumi ideyaların [10] «məzmun» (comprehension) və «həcm» (étendu) adlandırılan əvvəlcədən aparılmış təhlilinə əsaslanmışdır ki, bu da müasir terminlə desək, məna və referensiya təhlili deməkdir. İdeyanın məzmunu – onu təyin edən atributların, onlardan alınə bilən məzmunun məcmusudur, ideyanın həcmi onunla ifadə olunan əşyaların çoxluğudur (məcmusudur). İdeyanın məzmunu deyəndə, atributlar nəzərdə tutulur, onları özündə birləşdirir və onun özünü məhv etmədən onları ondan ayırmaq olmaz. Məsələn, üçbucaq ideyasının məzmununa ölçü, fiqur, üç fəxx, üç bucaq, iki xətlə bu üç bucağın bərabərliyi və s. daxildir. Biz, ideyanın həcminə bu ideyanın uyğun gəlmədiyi subyektləri daxil edirik: onları həm də aşağı (subyekt) (les férieurs) cins termini adlandırırlar, bu, onlara nisbətdə yuxarı adlanır. Məsələn, üçbucaq ideyası ümumiyyətlə bütün mümkün üçbucaqlara aid edilir. Bu anlayış terminləri ilə biz belə «eksplikasiyaları» fərqləndirə bilərik, məsələn, “Paris Avropanın ən böyük şəhəridir” (Paris which is the largest city in Europe) və ya insan ölümlüdür (A man who is mortal), təyin tipli (determinasiyalı) “şəffaf orqanlar” (transparent bodies),

“alim adamlar” (scientific people) və ya “şəffaf olan orqan” (a body which is transparent), “mömin olan adamlar” (people who are pious). Beləliklə, eksplikativ və məhdudlaşdırıcı budaq konstruksiyaları olan cümlələrin əsasında müəyyən mülahizələr (başqa sözlə, cümlələrin mənasını təşkil edən mücərrəd obyektlər) sistemi var; lakin qarşılıqlı əlaqə yaratmanın üsulu həmişə müxtəlifdir: eksplikativ budaq konstruksiyasının əsasında duran fikir həqiqətən iddia edilir, nisbi əvəzliyin antesedentinin dəyişilməsi ilə yaranan təyin budaq konstruksiyasında isə o, iddia edilmir, lakin həmin isim ilə vahid mürəkkəb ideya əmələ gətirir.

Təbii ki, mahiyyət etibarilə bu müşahidələr doğrudur və onları müəyyən sintaktik nəzəriyyələrdə nəzərə almaq lazımdır. Bu nəzəriyyələrin köməyi ilə “alt struktur” anlayışları dəqiqləşdirilməli, cümlənin alt strukturunun üst təşkili ilə əlaqəsinin prinsipləri formalaşdırılıb əsaslandırılmalıdır. Sözün qıyası, təqdim olunmuş mülahizələr bu və ya digər yolla transformasional törəmə qrammatikanın istənilən nəzəriyyəsinə daxil edilməlidir. Bu nəzəriyyənin vəzifəsi alt qatların növünü və onların üst qatlarla əlaqəsini təyin edən qaydaları və müvafiq olaraq alt və üst strukturların semantik və fonoloji şərhənməsi qaydalarını müəyyənləşdirməkdir. Başqa sözlərlə, burada söhbət əsasən təqdim olunmuş nümunələrin tərkibində implisit şəkildə olan və qismən sözlə ifadə olunan anlayışların formalizasiyasının detallı şəkildə hazırlanması haqqında gedir. Buna görə də hesab edirik ki, bir çox nöqtəyi-nəzərdən “Por-Royal Qrammatika”-sının daha müasir və eksplisit variantı olan transformasional törəmə qrammatikanın nəzəriyyəsini inkişaf etdiyi halda nəzərdən keçirmək üçün bir çox əsaslar var.

Beləliklə, “Por-Royal Qrammatika”-sının məğzini ümumiyyətlə belə ifadə etmək olar: hər cümlənin daxili, mental tərəfi (onun mənasını yaradan alt qat) və xarici, maddi tərəfi – səslərin ardıcılığı vardır. Rəsmi göstəricilər, sözlərin düzülüşü işarə etmədiyi halda üst qatın təhlili, onun cümlələrə bölüşdürülməsi alt

qatda heç bir mənə əlaqəsini ifşa etməyə də bilər. Buna baxmayaraq, konkret fikrin deyilməsi zamanı alt qat həmişə şüurda mövcud olur. Alt struktur müxtəlif yolla təşkil edilən sadə mülahizələrin sistemindən ibarətdir. Onlar sadə subyekt və predikatı olan (yəni daha mürəkkəb cümlələr yox, sadəcə kateqoriyalar) subyekt-predikat formasında əks olunur. Bu sadə obyektlərin bir çoxu üst qat cümlələri şəklində həyata keçirilə bilər. Ümumiyyətlə, biz deyə bilmərik ki, alt qatı əmələ gətirən sadə mülahizələr bu alt qatdan yaranan cümlənin tələffüzü zamanı iddia edilir; buna misal olaraq eksplikativ və determinativ cümlələri göstərə bilərik. Burada “cümlə” termini amerikan dilçiliyi üçün adi bir hal olan cümlənin tərkib hissəsi mənasında işlədilir. Bu alt strukturun əsasında həmin strukturun ifadə etdiyi fikri ötürən həqiqi cümləni qurmaq üçün müəyyən transformasional qaydaları (sözlərin yerdəyişməsi, əvəzetmə, düşmə) tətbiq etmək lazımdır. Belə nəticəyə gəlirik ki, sözləmin qrammatik quruluşunun “alt” və “üst” qatlarının qarşılıqlı münasibəti müxtəlifdir. Elə sözləmlərə rast gəldik ki, onların “alt” və “üst” qatlarının struktur münasibətləri birmənalıdır və üst qrammatik quruluşundan “alt” quruluşuna keçid asandır. Lakin bəzi hallar da aşkar edildi ki, qarşılıqlı münasibətlər heçnə də asan olmur, bəzən mübahisəlidir və “üst” qrammatik quruluşlardan “alt” strukturuna keçid xüsusi səy tələb edir.

Apardığımız tədqiqatın nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, sözləmin qrammatik quruluşunun “alt” və “üst” qatlarının qarşılıqlı münasibəti müxtəlifdir. Elə sözləmlərə rast gəldik ki, onların “alt” və “üst” qatlarının struktur münasibətləri birmənalıdır və üst qrammatik quruluşundan “alt” quruluşuna keçid asandır. Lakin bəzi hallar da aşkar edildi ki, qarşılıqlı münasibətlər heç də asan olmur, bəzən mübahisəlidir və “üst” qrammatik quruluşlardan “alt” strukturuna keçid xüsusi səy tələb edir. Alt struktur təsviri metodla təyin edilir və cümlə mənasının formalaşmasını bildirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Chomsky N. Syntactic Structures. The Hague: Mouton, 1957, p. 240.
2. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press Massachusetts Institute of Technology. 1965, p. 247.
3. Chomsky N. Cartesian Linguistics. New York: Harper and Row, 1965, p. 580.
4. Chomsky N. Linguistics and Philosophy, in “Language and Philosophy”. 1969, p. 51–94.
5. Chomsky N. Deep structure, surface structure and semantic interpretation. “Studies in general and oriental linguistics”, Tokyo: 1970, p. 52.
6. Chomsky N. Language and the Study of Mind. Tokyo: Sansyusya Publishing Co. Ltd., 1982, p. 180. (Reprint of 1966 Japanese lectures, “Linguistics and the Science of Man” and “Language and the Study of Mind”)
7. Chomsky N. Language and Thought. Wakefield, RI: Moyer Bell, 1993, p. 270.
8. Chomsky N. New Horizons in the Study of Language and Mind. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2000, p. 250.
9. Chomsky N. Language and Mind. New York: Harcourt Brace & World, Inc., Language and Mind, 3rd ed. Cambridge University Press, 2006, p. 160.
10. Lancelot C., Arnauld A. Grammaire generale et raisonnee. Paris: La Salle, 1660, p. 345.